

TANRILAŞTIRMA ÜZERİNE: EUHEMEROS'UN ESERİ VE TEOLOJİK GÖRÜŞÜ

ON DEIFICATION: EUHEMERUS' WORK AND HIS THEOLOGICAL THEORY

Sultan Deniz KÜÇÜKER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Şubat 2023
Kabul: 8 Mart 2023

Article Info

Received: February, 17, 2023
Accepted: March, 8, 2023

Öz

Hellenistik Dönem yazarlarından Euhemerios (İÖ c. 340-260), Makedonya Kralı Kassandros'un edebi koruması altında bulunmuş ve günümüze dolaylı aktarımları ulaştıran Hiera Anagraphē (Ἱερά Ἀναγραφή) adlı kurgu bir eser ortaya koymuştur. Bu eserde Euhemerios, Hint Okyanusu üzerinde bulunduğunu iddia ettiği Pankhaia Adası'na yolculuğunu ve burada gördüklerini konu etmiştir. Anlatısı içinde, adamın en önemli tapınağında bulunan altın bir stel üzerindeki yazıtlara dayanarak mitolojik tanrıların vaktiyle dünya üzerinde hüküm sürmüş gerçek kişiler olduklarına değinmiş ve onun bu yazdıkları, euhemerizm olarak adlandırılan, mitolojik anlatıların gerçek kişi ya da olaylar üzerine kurulduğu yönündeki teoriye kaynak olmuştur. Bu çalışmada, Euhemerios'un eserine özetle değinilecek ve yazarın ortaya sürdüğü teolojik görüşün tarihi bağlamda kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Euhemerios, euhemerizm, teoloji, tanrılaştırma, euergetizm

Abstract

Ancient Greek writer Euhemerios lived at the court of Macedonian king Cassander about 300 BC and wrote a fictitious novel called the Sacred Scripture (Hiera Anagraphē) which we know thanks to the writings of later authors. In that novel, he claimed to have travelled to Panchaea, an island beyond Arabia in the Indian Ocean and described the way of life of the Panchaean society. In his narrative, based on the inscriptions he observed on a golden stela at the island's main temple, Euhemerios stated that Olympian gods were prominent men and kings deified by their subjects in return (in gratitude) for the benefits they received from their rulers and this narrative has been the source of euhemerism, a theory which claims that mythical stories are based on real

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü; sdcukker@ankara.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9949-6805; Ankara-Türkiye.

people or events. In this study, the work of Euhemerus will be briefly discussed and the theological view put forward by the author will be evaluated in a historical context.

Keywords: Euhemerus, euhemerism, theology, deification/apotheosis, euergetism.

Giriş: Euhemeros'un Eseri Üzerine

Messenialı¹ Euhemerus, eserinde anlattığına göre Makedonya kralı Kassandros'un himayesinde bulunmuş,² onun görevlendirmesiyle okyanusa doğru uzun bir yolculuğa çıkmış ve Arabistan'ın güneyinden (ἐκ τῆς εὐδαίμονος Ἀραβίας = *Arabia Felix*)³ denize açılıp okyanus boyunca uzun süre ilerledikten sonra Hint Okyanusu üzerindeki adalara ulaşmıştı.⁴ Euhemerus, yaptığını iddia ettiği bu yolculuğunu ve yolculuğunun sonunda ulaştığı adalardan biri olan Pankhaia Adası'nda gördüklerini, *Hiera Anagraphē* (Ἱερὰ Ἀναγραφή) adlı eserinde konu etmişti.⁵ Bu eser kaybolmuş olsa da Sicilyalı tarihçi Diodoros, *Bibliothēkē Historikē* adlı eserinin beşinci kitabında Arap coğrafyasını konu ederken ve altıncı kitabında mitoloji üzerine yazarken Euhemerus'un eserini kullanmıştı.⁶ Daha sonra, İS 4. yüzyılın ilk yarısında kilise tarih yazıcılığının kurucusu kabul edilen Filistin Caesarea piskoposu Eusebius⁷ da *Praeparatio evangelica* adlı eserinde Hıristiyanlığın pagan tanrıları ve felsefelerine üstün konumunu ortaya koymaya çalışırken Diodoros'un Euhemerus'tan alıntıladığı verileri kullanmıştı.⁸

¹ Örneğin Diodoros (6.1.1), Plutarkhos (*De Is. et Os.* 23), Polybios (34.5.9) ve ondan alıntılaman Strabon (2.4.2), Euhemerus'un Messenialı olduğunu aktarmışlardır. Bu aktarımlarda ise Messenia için Peloponnesos ya da Sicilya'yı işaret eden bir konumlama yapılmamıştır.

² Diodoros, burada Euhemerus için Kassandros'un dostu (φίλος ... Κασσάνδρου) ifadesini kullanmıştır (6.1.4.1). Hellenistik monarşiler içinde *philos* (φίλος) kavramının mahiyetine ilişkin olarak bk. F.W. Walbank, 'Monarchies and Monarchic Ideas', ed. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie, *Cambridge Ancient History* 7, 1, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 68-71.

³ Günümüzde Yemen. Syrithe Pugh, "Introduction", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London-New York 2021, s. 2; Marek Winiarczyk, *The Sacred History of Euhemerus of Messene*, translated by Witold Zbirohowski-Kościa, De Gruyter, Berlin 2013, s. 2.

⁴ Diod. 6.1.4; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.55.

⁵ Diodoros, Euhemerus'un bu yolculuğunu gerçek kabul ederek aktarmasına rağmen pek çok antik çağ yazarı, Euhemerus'un yolculuğunun gerçekliğini reddetmişlerdi. Ayrıntı için bk. Winiarczyk, 2013, s. 2, 9.

⁶ Diod. 5.41-46, 6. 1.

⁷ M. C. Howatson, *The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford University Press, Oxford 1989, s. 227; Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 15.

⁸ Eusebius, *Praep. evang.* 2.2.52'de, Diodoros'un Euhemerus'tan alıntıladığı verileri kullandığını bizzat belirtmiştir. Eusebius'un yanı sıra Minucius Felix, Lactantius ve Aurelius Augustinus gibi

Euhemeros'un *Hiera Anagraphē* adlı eseri, Scipio Africanus'un maiyetinde bulunan ozan Ennius (İÖ 239-169) tarafından Latinceye de tercüme edilmişti.⁹ Daha sonra Ennius'un bu çevirisinden parçaların günümüze ulaşmasını sağlayan ise Lucius Caelius Firmianus Lactantius (İS 245-325) olmuştu. Öyle ki Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabul etmesi sürecinde öne çıkan Hıristiyan yazar Lactantius,¹⁰ *Divinae institutiones* adlı eserinin ilk kitabında Ennius'un *Euhemerus sive sacra historia* (*Euhemeros* ya da *Kutsal Tarih*) olarak adlandırılmış çevirisine önemli atıflarda bulunmuştu.¹¹ Dolayısıyla Lactantius'un atıfları da diğer tüm aktarımlar ile birlikte Euhemeros'un kayıp olan eserinin oldukça geniş bir derlemesinin yapılmasını sağlamıştı.¹²

Euhemeros, bu eserinde anlattıkları ile mitolojik olayların esas olarak tarihsel gerçeklerin bir yansıması olduğunu, mitolojik tanrıların da başlangıçta krallar, fatihler veya insanlığa hayrı dokunmuş kişiler olarak nam saldıklarını ve bu sayede tanrılaştırıldıklarını, adlarına kült alanları kurulduğunu ileri sürmüştü. Bu bağlamda Euhemeros'a atfedilen aktarımlarından özetle;¹³ Euhemeros'un Hint Okyanusu'nda bulunduğunu konu ettiği Pankhaia Adası, kutsal olarak adlandırılmaktaydı.¹⁴ Bu ada halkı Pankhaialılar da inançlı ve tanrılara hürmette üstün kişilerdi.¹⁵ Burada bulunan Panara polis'ine altmış *stadion* uzaklıkta bir alanda, tarihi çok eskilere dayanan Zeus *Triphylios* (Διὸς Τριφυλίου¹⁶) tapınağı vardı.¹⁷ Bu tapınağı Zeus bizzat kendisi, henüz

Hıristiyanlığın diğer savunucuları da tanrılarla ilgili olarak ortaya koyduğu görüş dolayısıyla Euhemeros'u eserlerinde konu etmişlerdir. Ayrıntı için bk. Winiarczyk, 2013, s. 9.

⁹ Ozan Ennius'un bu çevirisinin, Latinceye yapılan ilk "düzyazı" çevirileri içinde olduğu belirtilmektedir. Patricia Johnston, "Vergil's Conception of Saturnus", *California Studies in Classical Antiquity*, 10, 1977, s. 58.

¹⁰ Lactantius'un bu sürece etkileri için bk. Elizabeth DePalma Digeser, *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Cornell University Press, Ithaca 2000.

¹¹ Lact. *Div. inst.* 1.11, 13, 14, 17, 22. Ayrıca Ennius'un çevirisinin adlandırılmasına ilişkin olarak bk. Winiarczyk, 2013, s. 114-115.

¹² Euhemeros'a atıfta bulunarak eserin kısmen derlemesinin yapılmasını sağlayan yazarların, *Hiera Anagraphē*'nin özgün metnini olduğu gibi kullanmadıkları, daha ziyade özetleyerek alıntıladıkları pek çok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Örneğin bk. Winiarczyk, 2013, s. 13; Pugh, 2021, s. 5-6; C. L. Caspers, "Gods in Space and Time. Callimachus and Euhemerus", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London-New York 2021a, s. 38. Dolayısıyla Euhemeros'un metninin içinden özgün bir fragmanın günümüze ulaşmadığı yönünde bir kanaat hâkimdir.

¹³ Diod. 5.41-46, 6.1; Euseb. *Praep. evang.* 2. 2. 53-62.

¹⁴ Bu kutsal adada ölüleri gömmek yasaktı. Ölüleri, yedi *stadion* uzaklıktaki bir diğer adaya gömüyorlardı (Diod. 5.41.4).

¹⁵ Diod. 6.1.4; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.55.

¹⁶ Üç kabileye (φῶλή, *phylē*) işaret eden bu *epitheton*'a ilişkin açıklama Diod.5.44.6'da yapılmaktadır.

¹⁷ Diod. 5.42.6; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.57; Lact. *Div. inst.* 1.11.33: fanum Iovis Triphylia.

yeryüzünde insanlar arasında tüm yerleşik dünyaya hüküm sürerken kurmuştu.¹⁸ Tapınağın çevresinde, tanrılara hizmet eden din adamlarının haneleri vardı.¹⁹ Bunlar, tanrılara okudukları ilahiler ve methiyeler içinde onların insanlara bahsettikleri iyilikleri (τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας) terennüm ederlerdi.²⁰ Buradaki din adamlarının aktardıkları söylenceye göre onların soyları Girit'ten²¹ başlamıştı (μυθολογοῦσι δ' οἱ ἱερεῖς τὸ γένος αὐτοῖς²² ἐκ Κρήτης ὑπάρχειν) ve Zeus yeryüzünde insanlara bir lider olarak hükmederken, onları Pankhaia'ya getirmişti; Girit dilindeki pek çok adı sürdürüyor olmaları bunun deliliydi.²³ Burada/Zeus *Triphylios* tapınağının içinde, tanrı heykellerinin²⁴ yanı sıra tanrılara adanmış çok sayıda gümüş ve altın sunu da bulunmaktaydı.²⁵ Tapınağın içinde bulunan altın bir stel üzerine ise Pankhaialıların yazısıyla Uranos, Kronos ve Zeus'un başlıca işleri özet biçiminde kaydedilmişti.²⁶ Bunlara daha sonra Hermes tarafından Apollon ve Artemis'in işleri de eklenmişti.²⁷

Euhemerios, tüm bunları anlatırken aynı zamanda Pankhaia Adası'ndaki sosyo-politik düzene ilişkin veriler de sunmuştu. Örneğin Pankhaia Adası'nın, yerli/topraktan doğma (αὐτόχθων, *autokthōn*) oldukları söylenen Pankhaialılar, dışarıdan gelmiş olan Okeanoslular, İndoslular, İskitler ve Giritliler tarafından iskân edildiğini belirtmişti.²⁸ Ardından ada toplumunu farklı sosyal sınıflara ayırmış ve ada yönetimine ilişkin veriler de sunmuştu.²⁹ Ne var ki eser içinde konu edilen sosyo-politik düzene ilişkin verilerin, Euhemerios'un teolojik görüşlerini aktarması için yalnızca bir arka plan olarak

¹⁸ Diod. 6.1.6; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.57.

¹⁹ Diod. 5.44.2.

²⁰ Diod. 5.46.2.

²¹ Eserde Girit'e ve Giritlilere ayrılan kutsal konum üzerine bk. Stylianos Spyridakis, "Zeus Is Dead: Euhemerios and Crete" *The Classical Journal*, 63/8, 1968, s. 339.

²² Oldfather, çevirisinde "αὐτοῖς" zamirine karşılık olarak "tanrılar" kelimesini kullanmış ve çeviriyi "the gods had their origin in Crete" şeklinde yapmıştır (Diodorus Siculus. *Library of History*, Volume III: Books 4.59-8, translated by C. H. Oldfather, Harvard University Press, Cambridge 1939, s. 225). Caspers ise ilgili cümlelerin çevirisini yaparken αὐτοῖς kelimesine dipnot düşmüş ve "they ..." (viz., the Panchaians)" açıklamasını yaparak Pankhaialı din adamlarını işaret etmiştir. C. L. Caspers, "Appendix: the Euhemerios testimonia", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London-New York 2021b, s. 274, dn. 15. Ayrıca Spyridakis de Girit kökenliler olarak Pankhaialı din adamlarına işaret etmiştir (1968, s. 339).

²³ Diod. 5.46.3.

²⁴ Diod. 5.44.2.

²⁵ Diod. 5.46.5.

²⁶ Diod. 6.1.7; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.57.

²⁷ Diod. 5.46.7.

²⁸ Diod. 5.42.4.

²⁹ Diod. 5.45.3-5. Ayrıca bk. Diod. 5.42.5.

kurgulandığı belirtilmektedir.³⁰ Euhemeros'un Pankhaia Adası'nda gördüğünü iddia ettiği altın stel üzerine yazılmış şeyler ise, eserin ve teolojik görüşlerinin gövdesini oluşturmaktadır.

Bu stel üzerinde yazılanlara göre; ilk kral Uranos olmuştu. Doğru ve iyiliksever (εὐεργετικός, *euergetikos*) bir adamdı, yıldızların hareketlerini iyi bilirdi ve ilk olarak o, göksel/ilahi tanrıları kurbanlarla onurlandırmıştı. Göğe olan ilgisi ve bu konudaki bilgisinden dolayı Uranos (Caelus) olarak adlandırılmıştı.³¹ Zeus *Triphylios* kutsal alanının ötesinde, Uranos'un tahtı (Οὐρανοῦ δῖπρος) ve Olympos *Triphylios* olarak adlandırılan, tanrılara adanmış yüksek bir dağ vardı. Söylenceye göre Uranos, dünya üzerinde hüküm sürerken bu dağda kalmıştı, (...) sonraki devirlerde ise bu dağ, üç (ayrı) halktan oluşan sakinleri dolayısıyla Olympos *Triphylios* olarak adlandırılmıştı.³²

Uranos'un, karısı Hestia'dan (Vesta) iki oğlu, Titan ve Kronos (Saturnus); iki kızı oldu, Rhea (Ops) ve Demeter (Ceres). Uranos'dan sonra Kronos kral oldu, Kronos, Rhea ile evlendikten sonra çocukları Zeus (Iuppiter), Hera (Iuno) ve Poseidon (Neptunus) oldu.³³ Sonra Zeus kral oldu, Hera, Demeter ve Themis ile evlendi. O kadınlardan, önce Kouretler sonra Persephone ve sonra da Athena doğdu.³⁴ Zeus Babil'e gittiğinde Belos tarafından ağırlandı, sonra okyanusta bulunan Pankhaia Adası'na gitti ve burada soy atası Uranos adına bir sunak kurdu. Oradan Suriye boyunca ilerledi ve dönemin hükümdarı Kasios'un yanına vardı. Kilikya'ya geldiğinde bölgenin yöneticisi olan Kiliks'i yendi ve uğradığı başka pek çok *ethnos* tarafından onurlandırıldı ve tanrı ilan edildi.³⁵

Lactantius'un aktarımlarında, Iuppiter'in dünyayı dolaşması sürecine ve sonuçlarına çok daha geniş biçimde yer verilmişti. Buna göre Iuppiter, dünyayı beş defa dolaşmış, yönetim erkini, tüm arkadaşları ve tanıdıkları arasında bölmüştü. İnsanlar için yasaları ve geleneksel düzeni ilk kuran, bitkilerin ehlileştirilmesini insanlara bahşeden de Iuppiter olmuştu ve daha

³⁰ Euhemeros, adanın doğu kıyılarından Hint dağlarının görüldüğünü ifade etse de (θεωρεῖσθαι τὴν Ἰνδικὴν ἀέριον, Diod. 5.42.3) bu adanın, tıpkı Platon'un Atlantis'i gibi edebi bir kurgu içinde var olduğu belirtilmektedir. Ayrıntı için bk. Winiarczyk, 2013, s. 16-18; Pugh da bu yönde görüş ifade etmektedir. Ayrıntı için bk. Pugh, 2021, s. 8-9.

³¹ Diod. 6.1.8-9; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.58.

³² Diod. 5.44.5-6. Dolayısıyla ölümlü kral Zeus, Uranos'un kral olduğu vakitlerde hükmettiği bu adaya Girit'ten Pankhaialı rahiplerin atalarını getirmiş oluyordu. Yorum için bk. Caspers, 2021a, s. 38.

³³ Diod. 6.1.9; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.59.

³⁴ Diod.6.1.9; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.60.

³⁵ Diod.6.1.10; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.61.

başka pek çok yararlı ve iyi iş de yapmıştı. Böylece ebedi bir ün ve anı edinip ardında ölümsüz anıtlar bırakmıştı.³⁶ Lactantius, *Div. inst.* 1.13.2’de yine Euhemeros’un eserine dayanarak Iuppiter’in insanlar için yasaları ve geleneksel düzeni ilk kuran kişi olduğuna değinmiş ve Iuppiter yasaklamadan önce Saturnus, Ops ve diğer kişilerin insan eti yemeye alışkın olduklarını belirtmişti. Dolayısıyla medeni yaşama geçiş, Euhemeros’un eserinde Iuppiter ile ilişkilendirilmişti.

Yine Lactantius’un aktarımlarında izlendiğine göre tanrının kült sıfatlarının kökeni de yaptığı bu yolculuklarla/seferlerle ilişkiliydi. Buna göre Iuppiter, gittiği farklı ülkelerdeki halkların kralları ve prenslerini dostluk ilişkisi içinde kendine müttefik edindi ve her birinden ayrılırken, dostluklarının ve ittifaklarının anısı korunabilsin diye kendi adına bir tapınak (*fanum*) kurulmasını buyurdu. Böylece Iuppiter *Atabyrius*³⁷ ve Iuppiter *Labrandeus*³⁸ tapınakları kuruldu çünkü Atabyrius ve Labrandeus onun savaştaki destekçileri ve yardımcıları olmuşlardı. Aynı biçimde Iuppiter *Laprius*, Iuppiter *Molion*, Iuppiter *Casius* ve diğerleri inşa edildi. Bunu, hem kendi adına ilahi bir onur kazanmak hem de dini törenlerle bağlantılı olarak kendini ağırlayanların adlarını daim kılmak için son derece zekice düşünmüştü. Onlar memnuniyetle Iuppiter’in buyruğunu izlediler ve kendi adlarına yıllık dini ayinler ve şenlikler düzenlediler. (...) Bu şekilde Iuppiter, kendi kültürünü dünyaya yaydı ve başkalarına taklit edilesi bir örnek bıraktı.³⁹

Öyleyse Euhemeros’a göre, Iuppiter’in kült sıfatları da henüz yeryüzünde iken yerel yöneticilerle yaptığı ittifaklar neticesinde ortaya çıkmıştı. Lactantius’un aktarımlarına göre,⁴⁰ daha sonra yaşı epey ilerleyen Iuppiter, Girit’te (...) tanrılarının yanına gitti (ad deos abiit). Oğulları Kouretler onunla ilgilendiler ve onu onurlandırdılar. Iuppiter’in mezarı Girit, Knossos’tadır ve mezarının üstünde eski Hellen harfleri ile ZAN⁴¹ KRONOY, “Kronos’un oğlu

³⁶ Lact. *Div. inst.* 1.11.45.

³⁷ Zeus Atabyrios (Αταβύριος) tapınağının Rhodos’daki kökenine ilişkin olarak bk. Tobias Fischer-Hansen, Thomas Heine Nielsen and Carmine Ampolo, “Sikelia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 188.

³⁸ Zeus Labraundos (Λαβράουνδος) Karia Bölgesi’nde, özellikle Mylasa’da tapınım görüyordu. Buna ilişkin olarak bk. Pernille Flensted-Jensen, “Karia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 1128.

³⁹ Lact. *Div. inst.* 1.22.21-26.

⁴⁰ Lact. *Div. inst.* 1.11.46.

⁴¹ Winiarczyk, burada kullanılmış olan Zāv kelimesinin, Zeus isminin Dor lehçesindeki biçimi olduğunu belirtmektedir (2013, s. 40). Zeus ismi, geniş yayılım coğrafyası dolayısıyla lehçelere bağlı olarak farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Bu bağlamda Zeus ismi için bk. *DNP*, Band 12/2, 2003, s. 782.

Zeus" yani Latince deyişle "Saturnus oğlu Iuppiter" yazılmıştır (inque sepulcro eius est inscriptum antiquis litteris Graecis ZAN KRONOY id est Latine Iuppiter Saturni).⁴²

Euhemeros'un eserinden yapılan bu aktarımlardan hareketle, Zeus (Iuppiter), bir vakitler yeryüzünde insanlar arasında hüküm sürmüş bir kraldı.⁴³ Yaşadığı dönemde büyük fetihler yapmış, dünyayı dolaşmış ve tüm halkları dostluk ilişkisi içinde kendine bağlamıştı. Bu süreçte, insanlara yasaları ve medeniyeti bahşetmesinin yanı sıra onlar için pek çok başka faydalı icraatta da bulunmuştu. Buna karşılık olarak ise henüz hayatta iken adına pek çok kutsal alan, tapınak kurulmuştu. Daha sonra doğası gereği dünya üzerindeki vakti dolmuştu. Yeryüzünde cismani varlığı son bulan Zeus (Iuppiter), insanlar arasından ayrılmıştı ve mezarı Girit Adası'nda bulunmaktaydı.

Aslına bakılırsa Euhemeros, eserini yazarken tanrıları iki ayrı kategori üzerinden belirlemişti. Öncelikle Güneş, Ay, gökyüzündeki diğer yıldızlar ve doğası bakımından bunlara benzeyen sonsuz ve ölümsüz tanrılara değindikten sonra, bir vakitler yeryüzünde yaşamış ve sonradan ilahlaşmış olan tanrıları da topraktan olma tanrılar (ἐπιγείους ... θεούς) olarak tanımlamıştı. Herakles, Dionysos, Aristaios ve onlar gibi olan diğerleri ise insanlığa yaptıkları iyilikler ve sağladıkları yararlı şeyler (εὐεργεσία, *euergesia*) nedeniyle ölümsüz bir onur ve nam kazanmışlardı.⁴⁴ Sonra, topraktan olma tanrılar üzerine (περὶ δὲ τῶν ἐπιγείων θεῶν) tarih yazarları ve mitograflar, pek çok ve çeşitli aktarımlarda bulunmuşlardı.⁴⁵

Euhemeros'un tanrıların doğası üzerine bu söyledikleri ve eserinin günümüze ulaşmış dolaylı parçalarının bütününde tanrı ile insan arasında kurduğu ilişki, bir yandan Arkaik ve Klasik Dönem Hellen edebiyatı ve kimi toplumsal pratiklerinin izlerini taşıırken diğer yandan yaşadığı çağın politik

⁴² Pugh, burada ölmek fiili yerine kullanılmış olan "ad deos abiit" ifadesini, Seneca'nın Epikuros'dan alıntılanarak kullandığı, "'Ölümü düşün' ya da eğer daha uygun ise (münasip olursa) 'tanrıların yanına gitmeyi'" ('Meditare mortem' vel si commodius sit 'transire ad deos', *Epistulae ad Lucilium* 26.8) ifadesi ile beraber değerlendirmiş ve bu yolla yazarın örtmece (*euphemism*) yaptığı yorumunda bulunmuştur. Öyle ki cümlemin devamında Zeus'un mezarının konu edilmesini de Zeus'un cismani varlığının son bulduğunun delili olarak kabul etmiştir (Pugh, 2021, s. 8). Ayrıca Zeus'un mezarının Girit'e konumlanmasına ilişkin gelenek için bk. Minos Kokolakis, "Zeus' tomb. An object of pride and reproach", *Kernos* 8, 1995, s. 123-138.

⁴³ Burkert, Zeus için kral kelimesinin karşılığı olarak *anaks* ya da *basileus* kelimelerine işaret etmiştir. Walter Burkert, *Greek Religion, Archaic and Classical*, translated by John Raffan, Harvard University Press, Cambridge 1985, s. 127.

⁴⁴ Diod. 6.1.2; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.53. Ayrıca konu üzerine değerlendirme için bk. Winiarczyk, 2013, s. 100.

⁴⁵ Diod.6.1.3; Euseb. *Praep. evang.* 2.2.54.

etkilerini de bünyesinde barındırmaktaydı. Öyleyse Euhemeros'un bu eseri vasıtasıyla aktardığı teolojik görüşü, tüm bu etkilerin neticesinde ortaya çıkmıştı. Arkaik Dönemden itibaren bu teolojik görüşün şekillenmesinde etkisi olabilecek unsurları tarihi belgeler üzerinden izlemek, konu üzerine tarihi bir değerlendirme yapma olanağı sunmasının yanı sıra Euhemeros ve eserinin, Geç Antik Çağ'a uzanan yıllar içinde edebi metinlerde kendine nasıl yer edindiğinin de anlaşılmasını sağlayacaktır.

Toplumsal Bellek, Tarihi Etkiler ve Euhemeros'un Teolojik Görüşü

Antik yazının ilk ürünlerinden itibaren özellikle bazı tanrılar, eserlerde Euhemeros'un konu ettiğine yakın biçimde işlenmişti. Örneğin Pindaros'un, *Nemea* 3.22'de kahraman tanrı (ἥρωος θεός) olarak konu ettiği Herakles, Zeus'un ölümlü Alkmene'den doğma oğlu olarak dünya üzerinde yaşamış ve Trakhis yakınlarındaki Oita Dağı'ndaki bir ateşte ölümünün ardından Olympos tanrılarının arasına katılmıştı.⁴⁶ Dünyada iken insanlara hizmet olarak yaptığı on iki büyük işi, aynı zamanda kendi kendine yeterliği, bedene ve tutkulara kölelikten aşama aşama kurtulan ruhunun sınanışını, nihai tanrısallığa varana dek çektiği çilesini simgelemekteydi.⁴⁷ Dolayısıyla Zeus'un oğlu olduğu için değil, insanüstü işleri ile öldükten sonra tanrılaştırılmıştı.⁴⁸ Üstelik cismani bedeninin son bulması ve ardında kalan külleri de ölümlü olarak doğuşunun bir vurgusuydu. Herakles'in tanrılaştırılması temasını, insanlar arasında büyük işler başardıktan sonra (ὄς μέγα ἔργον ἐν ἀθανάτοισιν ἀνύσσας) Hera'nın kızı Hebe ile evlenip karlı Olympos'ta yaşadığını Hesiodos konu etmişti.⁴⁹

Asklepios da *İlyada*'da, hem kendisi insanlar arasında çok iyi bir hekim⁵⁰ hem de Thessalia'da bulunan Triikka'dan gelen hekimler Makhaon ve Podaleirios'un babası olarak konu edilmişti.⁵¹ Pindaros, Hieron için yazdığı zafer şarkısının içinde Asklepios'u hekimlik becerisi dolayısıyla bir kahraman olarak işlemiş⁵² ve onun ölümünü de konu etmişti.⁵³ Asklepios kültürüne ilişkin

⁴⁶ Herakles'in ölümü üzerine ayrıca bk. Ovidius *Met.* 9.134-272.

⁴⁷ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, Kabalcı, İstanbul 2007, s. 250.

⁴⁸ Daniel B. Glover, *Patterns of Deification in the Acts of the Apostles*, Mohr Siebeck, Tübingen 2022, s. 37; J. P. V. D. Balsdon, "The 'Divinity' of Alexander", *Historia* 1/3, 1950, s. 365.

⁴⁹ Hes. *theog.* 950-954. Herakles'in tanrılaştırılması üzerine ayrıca bk. Philip Holt, "Herakles' Apotheosis in Lost Greek Literature and Art", *L'Antiquité Classique*, 61, 1992, s. 38-59.

⁵⁰ Hom. *Il.* 4.194.

⁵¹ Hom. *Il.* 2.729-732.

⁵² Pind. *Pyth.* 3.7.

⁵³ Bruno Currie, *Pindar and the Cult of Heroes*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 355. Pindaros'un burada konu edilen zafer şarkısının tam çevirisi için bk. Pindaros: *Bütün Zafer Şarkıları*, çev. Erman Gören, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 104-108.

en erken kanıt, İÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Peloponnesos'un Argolis Bölgesi'nde bulunan Epidauros'tan adak yazıtlı bronz bir levha⁵⁴ olsa da Strabon'un anlattıklarına dayanarak⁵⁵ Thessalia'daki Asklepios kültürünün daha eski olduğu da kaynaklarda konu edilmektedir.⁵⁶

Winiarczyk, Euhemeros ve eserini derinlemesine incelediği çalışmasında, yazarın teolojik görüşünün kökenlerine geniş bir yer ayırırken öncelikle Herakles ve Asklepios üzerinden Hellen toplumlarının belleğinde yer etmiş olan kahraman kültüne⁵⁷ değinmiş ve ardından yeryüzünde kendi kültlerini kurarak dolaşan tanrılar temasına eğilmiştir.⁵⁸ Buna göre, mitolojik gelenekte kendi kültlerini kurarak dolaşan tanrılar içinden Dionysos öne çıkmaktadır. Thebai kralı Kadmos'un ölümlü kızı Semele'den olma Dionysos'un Lidya, Frigya, İran, Baktriya, Medya, Arabistan'ın güneyi (*Arabia Felix*) ve Asya boyunca uzanan seyahatleri edebiyatta işlenmiş⁵⁹ ve Dionysos'un insanlığa en büyük armağanı, asma çubuğunu yeryüzüne yayması ve üzümü şaraba dönüştürmeyi öğretmesi olmuştur.⁶⁰ Yeryüzünde yaptığı uzun yolculuklar sonucunda gücünü herkese, daha delikanlı yaşta iken kabul ettirmiş ve kültürünü her yerde egemen kılmıştı. Böylelikle yeryüzündeki rolünü tamamlamış ve ardından gökyüzüne kabul edilmişti. Demeter de antik yazında tıpkı Dionysos gibi yeryüzündeki yolculuklarına ağırlık verilerek işlenmişti. Hades Persephone'yi kaçırdıktan sonra Demeter, kızını bulmak için dünyayı dolaşmaya başlamıştı. Demeter, dokuz gün boyunca kızını arayarak dünyayı taradıktan sonra Eleusis'e ulaşmış ve orada kendi adına tapınak inşa ettirmişti.⁶¹ Eleusis'e ulaşmadan önce ise çeşitli yerlerde konukseverlikle karşılanmış ve bu ziyaretlerinin anısına yine onun adına tapınaklar inşa edilmişti. Örneğin Argos'ta Pelagus onu ağırlamış⁶² ve onun için, kendi

⁵⁴ IG IV² 1, 136: τοῖ Αἰσκληπιοῖ ἀνέθεκε Μικύλοç.

⁵⁵ Str. 9.5.17.15: Τρίκκη, ὅπου τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἀρχαιότατον (...).

⁵⁶ Currie, 2010, s. 354-355.

⁵⁷ Whitley, "kahraman kültü"nin türlerinin dört ya da beş başlık altında incelenebileceğini belirtmiştir. Ayrıntı için bk. James Whitley, "The Monuments That Stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica", *American Journal of Archaeology* 98/ 2, 1994, s. 220 vd.

⁵⁸ Yazarın, Euhemeros'un teolojik görüşünün kökenlerine ilişkin değerlendirmeleri için bk. Winiarczyk, 2013, s. 28-68.

⁵⁹ Dionysos'un bu yolculuklarını Euripides konu etmiştir (*Bacch.* 13-19).

⁶⁰ Şarabın vermiş olduğu sarhoşluk, insanın ruhunu özgürleştiriyor ve tanrı ile birleşerek tanrılaşmasını, doğa ile birleşerek onun tüm sırlarına ermesini sağlıyordu. Bu etkisi dolayısıyla Dionysos kültürünün yayılım coğrafyası İÖ 8. yüzyıldan itibaren hızla genişlemişti. Bülent Öztürk, *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasya'sında Dionysos Kültü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 42-43.

⁶¹ Hymn. *Dem.* 47-48, 270-275, 295-300.

⁶² Paus. 1.14.2

adının da anısına Demeter *Pelasgis* tapınağını inşa ettirmişti.⁶³ Argolis ve Akhaia Bölgesi'nde bulunan Pellene'de Mysios tarafından karşılandığı için Demeter *Mysia* olarak ibadet görmüştü.⁶⁴

Euhemeros'un topraktan olma tanrılar için vurguladığı *euergesia* teması da yine edebiyatın ilk örneklerinden itibaren tanrısallıkla bağlantılı biçimde kullanılmaya başlanmıştı. Öyle ki Miken Dönemi'nin izlerini taşıyan başlıca epik destanlar, bu halkların belleğinde bir insanın hayırsever (*εὐεργέτης*, *euergētēs*) ya da kurtarıcı (*σωτήρ*, *sōtēr*) olarak tanrılara eşdeğer kabul edilebildiğini gösteriyordu.⁶⁵ Örneğin Troialıların Hektor'u,⁶⁶ Hellenlerin ise Akhilleus'u⁶⁷ savaştaki cesaretlerinden dolayı tanrı sayma eğilimleri vardı ki bu ikisinin gösterdikleri kahramanlık, halklarının hayrına sonuçlanacak ve onların kurtuluşuna olanak sağlayacaktı. Hatta edebiyatta ilk defa⁶⁸ Hektor, insanlar arasında bir tanrı olarak tanımlanmıştı.⁶⁹ Kurtuluş ya da kurtulma temasına dayalı olarak Odysseus da vatanına döndüğünde hayatını kurtaran Nausikaa'ya bir tanrı olarak dua edeceğini söylemişti.⁷⁰ İÖ 5. yüzyılda tragedya ozanı Aiskhylos'un eserinde ise Danaos, kızlarının kendilerine adeta kurtarıcılık (*σωτήρες*, *sōtēres*) yapmış olan Argoslulara, tıpkı Olympos tanrıları gibi dua etmelerini, kurbanlar kesip sunularda bulunmalarını istemişti.⁷¹ Konuya ilişkin bir diğer örnekte Plutarkhos, Perikles'in savaşta ölen askerlerin, vatan uğruna canlarından vazgeçtikleri için tıpkı ölümsüz tanrılar gibi olduklarını ifade ettiğini aktarmış ve anlatisinin devamında onun şu sözlerini de nakletmişti: *Nitekim onların (tanrılarının) da kendilerini görmüyoruz ancak kazandıkları onurlar ve bahsettikleri nimetler dolayısıyla ölümsüz oldukları hükmünde bulunuyoruz.*⁷²

Bu inancın temelinde, bir tanrının en önemli özelliklerinden birinin iyilikte/lütufta bulunmak (*εὐεργετεῖν*, *euergetein*) olduğu inancı vardı ve halkın hayrına işler yapan kişi, tanrı ile ilişkilendirilebiliyordu.⁷³ Dahası, istisnai nitelikleri bulunan kişi de tanrıya eş değer sayılabiliyordu. Örneğin

⁶³ Paus. 2.22.1.

⁶⁴ Paus. 2.18.3, 2.35.4, 7.27.9.

⁶⁵ Winiarczyk, 2013, s. 41.

⁶⁶ Hom. *Il.* 22.393-394.

⁶⁷ Hom. *Od.* 11.484.

⁶⁸ Balsdon, 1950, s. 365; Ferit Baz, *Roma İmparator Kültü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 3.

⁶⁹ Hom. *Il.* 24.258: Ἔκτορά θ', ὄς θεὸς ἔσκε μετ' ἀνδράσιν.

⁷⁰ Hom. *Od.* 8.467.

⁷¹ Aiskh. *Suppl.* 980-982.

⁷² Plut. *Per.* 8. 9.3-5: οὐδὲ γὰρ ἐκείνους αὐτοὺς ὀρῶμεν, ἀλλὰ ταῖς τιμαῖς αἷς ἔχουσι καὶ τοῖς ἀγαθοῖς ἃ παρέχουσιν ἀθανάτους εἶναι τεκμαιρόμεθα.

⁷³ Winiarczyk, 2013, s. 42.

Aristoteles, *Politika* adlı eserinde ideal *polis* düzeni içinde erdem ve yönetme becerisi bakımından üstün kişiyi *demos*'un geri kalanından ayırmış ve böylesi bir kimsenin tıpkı insanlar içindeki bir tanrı gibi olduğunu ifade etmişti (ὥσπερ γὰρ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον).⁷⁴ Kişiyi, yetenekleri ya da insanlığa yahut belirli bir halka bahsettikleri üzerinden yüklenen bu kutsallık, Arkaik ve Klasik Dönemlerde kent kurucuları *oikistes*'ler,⁷⁵ devletini savunurken hayatını kaybeden seçkin komutanlar, yasa koyucular, filozoflar, hekimler, ozanlar ve Olympia Oyunları'nın galipleri adına da kült alanlarının kurulmasını sağlamıştı.⁷⁶ Ne var ki bu türden kültler, ölmüş kişilere bahşedilmişti.

İÖ 4. yüzyılda ise henüz hayatta olan hayırhah kişilere de tanrısal onurlar vermeye başlanmıştı⁷⁷ ve bu bakımdan devlet adamları öne çıkmıştı. Zira bu yüzyıl, her türlü devletler arası çıkar yarışlarının ve güç savaşlarının kuvvetle kendini gösterdiği bir dönemdi ve bu bakımdan devlet adamlarının yönetme becerileri, onların, halkların nezdindeki konumunu ilahi boyuta taşımaya başlamıştı. Bu bağlamda öncelikle Sicilya'daki durum ele alınmaktadır.⁷⁸ Sicilya, Syrakusai'da müzmin düşman Kartacalılar ile verilen mücadele, buradaki tiranların I. Dionysios'tan (İÖ 405-367) itibaren Sicilyalıların savunucusu göreviyle henüz hayattayken⁷⁹ tanrı olarak tasvir edilmelerine, tanrısal payeler almalarına olanak sağlamıştı.⁸⁰ Bunun ardından İsostrates, tüm Hellen devletlerinin ortak düşmanı olan Perslere karşı yapılacak ve galibiyetle sonuçlanacak seferin komutanına da, onun için artık geriye tanrı olmaktan başka bir şey kalmayacağını müjdelemişti (Οὐδὲν γὰρ ἔσται λοιπὸν ἔτι πλὴν θεὸν γενέσθαι).⁸¹ Yaşayan hükümdara tapınma emsali artık mevcuttu ve Makedonya kralı II. Philippos'a da tanrısal payeler yakıştırılmaya başlanmıştı.

⁷⁴ Aristot. *pol.* 1284a.10-11.

⁷⁵ Bu kültler için bk. Whitley, 1994, s. 220; Irad Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Brill, Leiden 1987, 189–266.

⁷⁶ Detay ve örnekler için bk. L. R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality* Clarendon Press, Oxford 1921, s. 361-372; Winiarczyk, 2013, s. 43-44; Baz, 1998, s. 3-4.

⁷⁷ Winiarczyk, 2013, s. 44.

⁷⁸ Pugh ve Chaniotis, henüz hayatta olan birine sunulan bu tür tanrılaştırıcı onurların en eski örneğinin İÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru Samos'da onurlandırılan Spartalı komutan Lysandros olduğunu belirtmeler de Lysandros'un onuruna kurulan kültlerin, henüz hayattayken kurulup kurulmadığının tartışmalı olduğu da belirtilmektedir. Ayrıntı için bk. Pugh, 2021, s. 16; Angelos Chaniotis, "The Divinity of Hellenistic Rulers", ed. Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell, Oxford 2003, s. 434; Winiarczyk, 2013, s. 8-50; Baz, 1998, s. 4.

⁷⁹ Lionel J. Sanders, "Dionysius I of Syracuse and the Origins of the Ruler Cult in the Greek World", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 40/3, 1991, s. 286.

⁸⁰ Sanders, 1991, s. 279-280; Baz, 1998, s. 8. Dahası Sanders, insanların tanrılaşmalarıyla ortaya çıkan hükümdar kültürünün Sicilya'dan başlayarak Hellen siyasi coğrafyasının diğer alanlarına yayıldığını ileri sürmüştür (1991, s. 278). Ayrıca bk. Baz, 1998, s. 4.

⁸¹ Isoc. *Ep.* 3.5.6.

Örneğin Lesbos Adası'ndaki Eresos halkı Zeus Philippos adına sunaklar dikmiş ve Philippos'a, Zeus kültürünün bir parçası olarak sunularda bulunmuştu.⁸² Ayrıca Aristoteles'in erdem ve yönetme becerisi bakımından üstün kişiyi tıpkı insanlar içindeki bir tanrı gibi değerlendirmesi de Philippos ya da oğluna bir mesaj olarak değerlendirilmişti.⁸³ Öyle ki bu teşviklerle uyumlu biçimde, İÖ 338/7 sürecinde neredeyse tüm Hellen devletlerini tek bir ittifak çatısı altında birleştirmiş olan Büyük İskender'in (III. Aleksandros) babası II. Philippos, henüz ölmeden önce kızının düğün törenine kendi heykelini, on iki tanrı heykeli arasında tiyatroya getirtmişti.⁸⁴

Ne var ki bu gibi verilerin Büyük İskender'den önce Hellen dünyasında son derece nadir olduğu da konu edilmektedir.⁸⁵ Büyük İskender'in fetihlerinin ardından gelinen nokta ise yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Annesi Olympia tarafından Akhilleus örneği ile bağlantılı biçimde yetiştirilmiş ve onun gibi barbarlara karşı yapılan bir savaşta kilit rolü üstlenmiş olan Büyük İskender'in, Akhilleus modeliyle olan bağları tüm Küçük Asya seferi boyunca belirgin olmuştur.⁸⁶ Bu coğrafyadan çıkıp Mısır'a yönelmeye başlamasıyla Herakles ile bağları öne çıkmış ve Mısır'da Zeus Ammon'un oğlu olduğu ilan edilmişti.⁸⁷ Hindistan'a yaptığı yolculukta ise Dionysos'un izlerini keşfettiğini iddia etmiş ve kutsal Nysa'ya ulaştığında, onu Dionysos'un Homeros'ta⁸⁸ indiği Nysa Dağı ile özdeşleştirmişti.⁸⁹

Böylelikle Büyük İskender, seferleri boyunca atalarının ortaya koyduğu örnekleri izlemiş ve onları büyük ölçüde aşmıştı.⁹⁰ Yine seferleri sürecinde tanrı olmayı hak ettiğini iddia etse de yol arkadaşı Kallisthenes, insanlar ile

⁸² Tod, *GHI* no. 191.6. Albert Brian Bosworth., *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, çev. Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, s. 343; İÖ 343 yılında Eresos'daki tiranların kovulması ve burada demokrasinin inşa edilmesi sürecinde Philippos'un oynadığı rol dolayısıyla ve devamında İÖ 337 yılında Eresosluların Korinthos ittifakına kabul edilmelerinin sonucunda Eresoslular, Philippos adına kült kurmuşlardı. Ayrıntı için bk. Boris Dreyer, "Heroes, Cults, and Divinity.", ed. Waldemar Heckel, A. Lawrence, *Alexander the Great. A New History*, Wiley-Blackwell, Malden 2009, s. 226.

⁸³ B. Antela-Bernárdez, "Like Gods among Men. The Use of Religion and Mythical Issues during Alexander's Campaign", ed. K. Ulanowski, *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, Ancient Warfare, vol. 1, Brill, Leiden 2016, s. 239.

⁸⁴ Diod. 16.92.5, 16.95.1.

⁸⁵ Pugh, 2021, s. 9.

⁸⁶ Antela-Bernárdez, 2016, s. 246-247; Akilleus da Hellen siyasi coğrafyasının pek çok farklı yerinde adına kült kurulmuş kahramanlardan biridir. Akhilleus kültlerine ilişkin kaynaklar için bk. Farnell, 1921, s. 409. Akhilleus'un yanı sıra Agamemnon, Odysseus ya da Menelaos gibi epik destanlarda adı geçen kahramanlar adına kurulan kültler için bk. Whitley, 1994, s. 220-221.

⁸⁷ Antela-Bernárdez, 2016, s. 248.

⁸⁸ Hom. *Il.* 6.133.

⁸⁹ Arr. *anab.* 5.1-2.1.

⁹⁰ Chaniotis, 2003, s. 434.

tanrılar arasında bir ayırım olması gerektiğinde ısrar etmişti.⁹¹ Dolayısıyla aslında Hellen dünyasından uzak sınırlarda dahi Pindaros'un⁹² ölümlüler ile tanrılar arasına koymaya çalıştığı çizgi muhafaza edilmek isteniyordu. Geline son noktada ise Büyük İskender, ölümünden önce İÖ 324 yılında Hellenlerden kendisini tanrılaştırmalarını talep etmişti ve anakara *polis*'leri, kralı bir tanrı olarak onurlandırması için Babil'e elçiler göndermişti.⁹³ Hyperides de bu süreçte Makedonya egemenliği altındaki Hellenlerin, "yaşayan kişilere tanrısal payeler vermek zorunda bırakıldıklarını" söylemişti.⁹⁴ Hellen devletleri nezdinde bu talebe yükselen tepkiler olsa da Hyperides'in bu ifadeleri İskender kültürünün varlığına işaret olarak değerlendirilmiş ve sonuç olarak Büyük İskender ile yaşayan birine tapınma uygulaması yerleşmişti.⁹⁵ Böylelikle İskender de kendinden sonrakilerin takip edebileceği bir örnek bırakmıştı.

Hellenistik Dönem ile birlikte euergetizm, Hellenistik hükümdarın bir özelliği olarak kabul edilmiş ve Hellen halkları, hayırsever kralın (*βασιλεὺς εὐεργέτης*, *basileus euergetēs*) ilahi bir külte layık olduğunu kabul etmişti.⁹⁶ Bu tür kültlerinin kurulmasındaki tam yetki, dışarıdan bir hükme bağlı olmaksızın bizzat kentlerin kendindeydi.⁹⁷ Kentler içinde, birisine tanrı gibi ibadet edildiği veya birinin tanrılarinkine benzer biçimde onurlandırıldığı yazıtlarda açıkça izlenmekteydi. Bu bağlamda İskender'in ölümünün ardından hükümdar kültürü için ilk kanıt, Troas'daki Skepsis'den gelmekteydi. Antigonos, bir mektup ile Skepsislilere, Kassandros, Lysimakhos ve Ptolemaios ile yaptığı barış müzakerelerini anlatmıştı ve buna karşılık olarak Skepsisliler de İÖ 311 yılında Hellen halklarının "*eleutheria ve autonomia*"sını savunan Antigonos için Skepsis'te Antigonos Monophthalmos kültürünü kurmuşlardı.⁹⁸ Bundan birkaç yıl sonra Atina'daki Makedon garnizonlarını kaldıran Antigonos ile oğlu Demetrios da İÖ 307 yılında Atina meclisi tarafından kurtarıcılar (*σωτήρες*, *sotēres*) olarak ilan edilmiş, kendilerine pek çok tanrısal onur bahşedilmişti ve Dionysos şenlikleri,

⁹¹ Arr. *anab.* 4.10-11.

⁹² Pind. *Isthm.* 5.14-15: "Çabalama artık Zeus olmaya...Ölümlülere yaraşır ölümlü şeyler" (çev. Gören, 2015, s. 211).

⁹³ Arr. *anab.* 7.23.2.

⁹⁴ Hyp. 6.21.

⁹⁵ Bosworth, 2005, s. 352-354; Özellikle Küçük Asya'da örneğin Priene, Ephesos ve Erythrai'da kurulmuş olan İskender kültürünün, İskender henüz hayattayken ortaya çıkmış olabileceği konu edilmektedir. Ayrıntı için bk. Andrew Erskine, "Ruler Cult and the Early Hellenistic City", ed. H. Hauben, A. Meeus, *The Age of the Successors and the Creation of the Hellenistic Kingdoms (323-276 B.C.)*, Peeters, Leuven 2014, s. 582-583.

⁹⁶ Winiarczyk, 2013, s. 45.

⁹⁷ Erskine, 2014, s. 580.

⁹⁸ OGIS 5, 6. Erskine, 2014, s. 584, dn. 22.

Dionysia kai Dēmētrieia (Διονύσια καὶ Δημητρεῖα) adıyla kutlanmaya başlamıştı.⁹⁹

Euhemerios, *Hiera Anagraphē* adlı eserini, kronolojik olarak tam bu geçiş sürecinde ortaya koymuştu. Öyle ki Büyük İskender'in ölümünün ardından, yaklaşık olarak İÖ 300 yılı dolaylarında yazıldığı düşünülen Euhemerios'un eserinde kullanmış olduğu Zeus figürü, yolculukları ve fetihleriyle, çağdaşlarına kesinlikle Büyük İskender'i hatırlatmış olmalıydı.¹⁰⁰ Hellen edebiyatının başlangıcından itibaren var olan, tanrılar ve toplum içinde yaptığı büyük işlerle ün salmış insanlar arasındaki çizgi, bu eserle birlikte adeta ortadan kaldırılmış oluyordu. Büyük İskender'in tarih sahnesindeki rolü ve dahası bu dönemdeki fetihlerle açılan daha geniş dünyanın inançlarından gelen etkiler, Euhemerios'un eserinde böylesi bir teorinin öne sürülmesine uygun koşulları sağlamıştı.¹⁰¹ Bu bağlamda ise Winiarczyk, yine edebiyatın ilk örneklerinden itibaren önemli bir tema olarak kullanılmış olan euergetizm kavramının hükümdar kültürünün ortaya çıkmasında önemli bir faktör olduğunu ve büyük olasılıkla Euhemerios üzerinde de güçlü bir etkisinin olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰² Öyle ki Euhemerios, bu eseri ile adeta euergetizm geleneğine arka çıkararak kendine çağdaş olan hükümdar kültürlerini güçlendirmeye çalışıyordu.¹⁰³

Aslına bakılırsa, Euhemerios'dan çok önce de mitolojik tanrıların doğası üzerine tartışmalar yapılmıştı.¹⁰⁴ Ayrıca özellikle Miletoslu Hekataios'un mitolojik olayları rasyonalize ederek açıklamaya çalışması ya da Keoslu Sofist Prodikos'un dini inançların kökenini minnet duygusuna bağlaması da olasılıkla Euhemerios'un teolojik yaklaşımı üzerinde etkili olmuştu.¹⁰⁵ Euhemerios ile

⁹⁹ Tüm ayrıntılar için bk. Erskine, 2014, s. 580; Winiarczyk, 2013, s. 59-60. Yine İÖ 3. yüzyılın başlarından itibaren Euboia'da Demetrios kültürüne ilişkin önemli düzenlemeler yapılmıştı ve aynı yüzyılın sonlarında III. Antiokhos ile eşi Laodike kültürünü kuran Teos'ta da konuya ilişkin ayrıntılı metinler mevcuttu (Euboia: IG XII 9.207, Teos: SEG XLI 1003. Erskine, 2014, s. 579). Hükümdar kültürleri, zaman içinde Olympos tanrılarının kültürlerine katılırken, heykelleri de diğer tanrıların tapınaklarına dikilmeye başlanmıştı (Chanotis, 2003, s. 436; Winiarczyk, 2013, s. 46). Erskine ve onun atıfta bulunduğu Peter Van Nuffelen, zaman içinde bu türden kült uygulamalarının Hellen dininin ayırt edilemez bir parçası olduğunu belirtmiştir. Erskine, 2014, s. 581; Peter Van Nuffelen, "Le culte des souverains hellénistiques, le gui de la religion grecque", *Ancient Society*, 29, 1998/9, s. 177.

¹⁰⁰ Bu görüş için Pugh, 2021, s. 2, 9.

¹⁰¹ Dalida Agri, "Euhemerism in Virgil's *Aeneid* and Ovid's *Metamorphoses*", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London, New York 2021, s. 54; Spyridakis, 1968, s. 337.

¹⁰² Winiarczyk, 2013, s. 41-46.

¹⁰³ Agri, 2021, s. 54.

¹⁰⁴ Spyridakis, bu bağlamda özellikle Anaksagoras, Ksenophanes gibi düşünürlerin yaklaşımlarına değinmiştir (1968, s. 338, dn. 6).

¹⁰⁵ Konu üzerine açıklamalar için bk. Winiarczyk, 2013, s. 46-48, 68; Prodikos'un eseri üzerine bk. Pugh, 2021, s. 6-7.

yaklaşık olarak aynı dönemde yaşamış olan Abderalı Hekataios ise Mısır üzerine yazdığı (Αἰγυπτιακά) eserinde Mısır tanrılarının ilahlaştırılmış krallar olduklarını ileri sürmüştü.¹⁰⁶ Tanrılar üzerine ileri sürülen tüm bu görüşlerin ardından Euhemeros da eserinde Olympos tanrılarının vaktiyle dünya üzerinde hüküm sürmüş insanlar olduklarını konu etmişti. Yazar, sergilediği teolojik yaklaşımı dolayısıyla eleştirilere maruz kalmış olsa da¹⁰⁷ ortaya sürdüğü eserinin politik işlevselliği adeta çağın gereksinimine yanıt verdiği için farklı yazarlar tarafından kullanılmasını sağlamıştı.

Pugh, Euhemeros'un eserinden parçaların, çoğunlukla onun bu teorisini kabul etme eğiliminde olan yazarların eserlerine gömülü olarak günümüze ulaştığını belirtmiştir.¹⁰⁸ Örneğin, Caesar ve Augustus ile çağdaş olan Sicilyalı tarihçi Diodoros'un, 1-6 arası kitaplarında defalarca insanlığa hizmetlerinden dolayı tanrılaştırılmış insanlardan bahsettiği konu edilmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca Diodoros'un eserinde yazdıkları üzerinden özellikle Caesar'ın tanrılaştırılması fikrine destek verdiği yönünde görüşler de mevcuttur.¹¹⁰ Aslına bakılırsa Lactantius'un kaynak olarak kullandığı Ennius çevirisi de bu amaca hizmet için yapılmıştı. Dalida Agri, ilgili makalesinde ozan Ennius'un Euhemeros çevirisini yapmaktaki motivasyonunun, himayesinde bulunduğu Scipio Africanus'un tanrılaştırılmasının önünü açmak olduğunu belirtmektedir. Ardından Ennius'un, her ne kadar amacına ulaşabilmiş olmasa da Vergilius için önemli bir örnek oluşturduğuna ve Vergilius'un *Aeneas* 6, 7 ve 8. kitaplarında, Augustus'un tanrılaştırılmasının önünü açmak için euhemeristik görüşleri Latium tarihine ve kralların şeceresine açıkça dâhil ettiğini konu etmiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Bu eserin Euhemeros üzerindeki etkileri ve bu aynı bağlamda konu edilen diğer yazarlar üzerine bk. Winiarczyk, 2013, s. 64-68; Truesdell S. Brown, "Euhemerus and the Historians", *The Harvard Theological Review*, Vol. 39, 4, 1946, s. 265.

¹⁰⁷ Örneğin Delphoi tapınağında din görevlisi olarak hizmet görmüş olan Boiotialı Plutarkhos, Euhemeros'u ateizme yol açmakla ve ateizmi yaymakla suçlamıştı (*De Is. et Os.* 23).

¹⁰⁸ Pugh, 2021, s. 2, 4.

¹⁰⁹ Kenneth Sacks, *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton University Press, Princeton 1990, s. 70-72; Ayrıca Diodoros'un eserinde izlediği euhemeristik yöntem, tanrıların tarihi figürler, insanlığa bahsettikleri ile anıları yaşayan hayırseverler olarak sunulduğu da araştırmacılar tarafından konu edilmektedir. Ayrıntı için bk. Cécile Durvy, "The Role of the Gods in Diodoros' Universal History: Religious Thought and History in the Historical Library.", ed. Lisa I. Hau, Alexander Meeus, Brian Sheridan, *Diodoros of Sicily: Historiographical Theory and Practice in the "Bibliothèque"*, Peeters Publishers, Leuven 2018, s. 347-64.

¹¹⁰ Pugh, 2021, s. 18; Sacks, 1990, s. 171; Diodoros'un bu yöndeki ifadeleri için bk. 1.4.7, 4.19.3, 5.21.2, 5.25.4, 32.23.7. Charles Edward Muntz, *Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic*, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 188.

¹¹¹ Agri, 2021, s. 54.

Euhemeros'un ortaya sürdüğü bu teori ile tanrıların kutsallığını dolaylı olarak insanlara yüklemesi ve aslında tanrı ile insanı aynı düzleme yerleştirmesi erken Hıristiyan yazarlar tarafından da kabul ve talep görmüştü. Bu bağlamda öne çıkan Lactantius, Hıristiyanların hala zulüm gören bir azınlık olduğu bir dönemde Roma İmparatorluğu'ndaki eğitilmiş bir pagan kitleye karşı Hıristiyanlığı savunma görevini üstlenmişti. Bunu yaparken ise ikna aracı olarak Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerinden ziyade Hellen ve Roma kaynaklarından istifade etmeye çalışmış¹¹² ve bu süreçte Euhemeros'un teorisini, mitolojik tanrıların gerçek doğasının kanıtı olarak kullanmıştı.¹¹³ Benzer biçimde İS 4. yüzyılın başlarında *Praeparatio evangelica* adlı eserin yazarı olan Eusebius da Olympos tanrılarının gerçek tanrılar olmadığını bir kanıtı olarak Euhemeros'u kullanmıştı.¹¹⁴ Böylelikle Euhemeros ve eseri, Geç Antik Çağ'a uzanan yıllar içinde edebi metinlerde kendine yer bulmuştu.

Sonuç

Euhemeros, eserinde anlattıklarıyla mitolojik olayların esas olarak tarihsel gerçeklerin bir yansıması olduğunu ileri sürmüştü. Buna göre mitolojik tanrılar ya da kahramanlar da vaktiyle dünya üzerinde hüküm sürmüş, önemli işler yaparak halkların belleğinde yer etmiş, böylelikle tanrılaştırılmış ve adlarına kült alanları oluşturulmuş gerçek kişilerdi. Ne var ki bunlar, zaman içinde insanların hatıraları kayboldukça sözlü gelenek içinde efsaneleşmişlerdi. Euhemeros'un eserinde ortaya koyduğu bu teolojik yaklaşımın izleri, Hellen edebiyatının ilk örneklerinde ve bu halkların toplumsal pratiklerinde de kendini göstermekteydi. Öyle ki bu gelenekte, İÖ 4. yüzyıla dek halklara büyük yararlar sağlayan kişilerin tanrı ile ilişkilendirilmesi ya da ölümlerinin ardından adlarına kült alanları bahşedilmesi mümkündür. İÖ 4. yüzyılda şiddetle değişen siyasi dengeler ise bu gelenek üzerinde yeni etkilere neden olmuştu. Özellikle *polis*'lerin hızla yükselen mevcudiyet kaygıları ve doğuya doğru genişleyen siyasi coğrafyadan gelen etkiler, politik liderlerin henüz hayattayken tanrı ilan edilmelerine ve adlarına kült kurulmasına neden olmuştu. Euhemeros, *Hiera Anagraphē* adlı eserini bu siyasi konjonktür içinde ortaya koymuş ve öne sürdüğü fikirle adeta Hellenistik Dönem hükümdar kültürüne arka çıkmıştı.

¹¹² Lactantius'un örneğin Cicero'nun *De Natura Deorum* eserinden yaptığı alıntılar için bk. Cicero, *Tanrıların Doğası*, çev. Gül Özaktürk, Ü. Fafö Telatar, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021, s. 197.

¹¹³ Pugh, 2021, s. 5; Lactantius, bu yaklaşımı ile meşruiyetlerini ve güçlerini Iuppiter ve Hercules'e dayandırarak Hıristiyanlara zulmeden imparatorlara da muhalefet etmiş oluyordu. Ayrıntı için bk. Elizabeth DePalma Digeser, Avery Barboza, "Lactantius' Euhemerism and its reception", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, Routledge, London, New York 2021, s. 79.

¹¹⁴ Pugh, 2021, s. 12.

Eseri, siyasi ve dini gerekçelerle Roma Cumhuriyet Dönemi'nden Geç Antik Çağ'a uzanan geniş bir kronoloji içinde Romalı yazarlarca da kullanılmıştı ve bu geniş kullanım içinde Euhemeros'un eseri, euhemerizm olarak adlandırılan mitolojik anlatıların gerçek kişi ya da olaylar üzerine kurulduğu yönündeki teoriye de kaynaklık etmişti.

Kaynakça

- Aiskh. *Suppl.* (Aiskhylos, *Supplices*) = Aeschylus, *Persians, Seven against Thebes, Suppliants, Prometheus Bound*, trans. by A. H. Sommerstein, Cambridge, MA: Harvard University Press 2009.
- Agri, D., "Euhemerism in Virgil's *Aeneid* and Ovid's *Metamorphoses*", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London, New York: Routledge 2021, s. 54-77.
- Antela-Bernárdez, B., "Like Gods among Men. The Use of Religion and Mythical Issues during Alexander's Campaign", ed. K. Ulanowski, *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome, Ancient Warfare*, vol. 1, Leiden: Brill 2016, s. 235-255.
- Aristot. *pol.* (Aristoteles, *Politica*) = Aristotle, *Politics*, trans. by H. Rackham, Cambridge, MA: Harvard University Press 1932.
- Arr. *anab.* (Arrianus, *Anabasis*) = Arrian, *Anabasis of Alexander, Volume I: Books 1-4, Volume II: Books 5-7*, trans. by P. A. Brunt, Cambridge, MA: Harvard University Press 1976, 1983.
- Balsdon, J. P. V. D., "The 'Divinity' of Alexander", *Historia* 1/3, 1950, s. 363-388.
- Baz, F., *Roma İmparator Kültü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
- Bosworth, A. B., *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Dost Kitabevi 2005.
- Brown, T. S., "Euhemerus and the Historians", *The Harvard Theological Review*, vol. 39/4, 1946, s. 259-274.
- Burkert, W., *Greek Religion, Archaic and Classical*, trans. by John Raffan, Cambridge: Harvard University Press 1985.
- Caspers, C. L., "Gods in Space and Time. Callimachus and Euhemerus", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021a, s. 36-53.
- Caspers, C. L., "Appendix: the Euhemerus testimonia", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021b, s. 263-323.

- Chanotis, A., “*The Divinity of Hellenistic Rulers*”, ed. Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell: Oxford 2003, s. 431–445.
- Cicero, *Tanrıların Doğası*, çev. Gül Özaktürk, Ü. Fafo Telatar, Ankara: Doğu Batı Yayınları 2021.
- Currie, B., *Pindar and the Cult of Heroes*, Oxford: Oxford University Press 2010.
- Digeser, E. D., *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*, Ithaca: Cornell University Press 2000.
- Digeser, E. D. -Barboza, A., “Lactantius’ Euhemerism and its reception”, ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London, New York: Routledge 2021, s. 78-103.
- Diod. (Diodoros, *Bibliothèque Historique*) = Diodorus Siculus. *Library of History*, Volume III: Books 4.59-8, trans. by C. H. Oldfather, Cambridge, MA: Harvard University Press 1939.
- DNP (Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike), ed. H. Cancik, H. Schneider, Band 12/2, Stuttgart, Weimar: Metzler 2003.
- Dreyer, B., “Heroes, Cults, and Divinity.”, ed. W. Heckel, A. Lawrence, *Alexander the Great. A New History*, Wiley-Blackwell: Malden 2009, s. 218-235.
- Durvy, C., “The Role of the Gods in Diodoros’ Universal History: Religious Thought and History in the Historical Library”, ed. Lisa I. Hau, Alexander Meeus, Brian Sheridan, *Diodoros of Sicily: Historiographical Theory and Practice in the “Bibliothèque”*, Leuven: Peeters Publishers 2018, s. 347-64.
- Erskine, A., “Ruler Cult and the Early Hellenistic City”, ed. H. Hauben, A. Meeus, *The Age of the Successors and the Creation of the Hellenistic Kingdoms (323-276 B.C)*, Leuven: Peeters 2014, s. 579-597.
- Euripides *Bacch.* (*Bacchae*) = Euripides, *Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus*, trans. by David Kovacs, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003.
- Euseb. *Praep. evang.* (Eusebius, *Praeparatio evangelica*) = Eusebius, *Preparation for the Gospels*, Book 2, chapter 2, trans. by Caspers, C. L., ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021b, s. 275-278.
- Farnell, L. R., *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford: Clarendon Press 1921.
- Fischer-Hansen, T- T. H. Nielsen-C. Ampolo, “Sikelia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford: Oxford University Press 2004, s. 172-248.
- Flensted-Jensen, P. “Karia”, ed. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford: Oxford University Press 2004, s. 1108-1137.

- Glover, D. B., *Patterns of Deification in the Acts of the Apostles*, Tübingen: Mohr Siebeck 2022.
- Grimal, P., *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: Kabalcı 2007.
- Hes. *theog.* (Hesiodos, *Theogonia*) = Hesiod. *Theogony. Works and Days. Testimonia*, trans. by Glenn W. Mos, Cambridge, MA: Harvard University Press 2018.
- Holt, P., "Herakles' Apotheosis in Lost Greek Literature and Art", *L'Antiquité Classique*, 61, 1992, s. 38-59.
- Hom. *Il.* (Homeros, *Ilias*) = Homer. *Iliad, Volume I: Books 1-12*, trans. by A. T. Murray, Cambridge, MA: Harvard University Press 1924.
- Hom. *Od.* (Homeros, *Odysseia*) = Homer. *Odyssey, Volume I: Books 1-12*, trans. by A. T. Murray, Cambridge, MA: Harvard University Press 1919.
- Howatson, M.C., *The Oxford Companion to Classical Literature*, Oxford: Oxford University Press 1989.
- Hymn. *Dem.* (*Hymnos eis Demētran*) = *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, trans. by Martin L. West, Harvard University Press, Cambridge 2003.
- Hyp. 6. (Hyperides *Epitaph*) = *Minor Attic Orators, Volume II: Lycurgus. Dinarchus. Demades. Hyperides*, trans. by J. O. Burtt. Cambridge, MA: Harvard University Press 1954.
- IG = Inscriptiones Graecae* (1873–)
- Isoc. *Ep. 3* (Isocrates, *Epistulae, Ad Philippum*) = Isocrates. *Evagoras. Helen. Busiris. Plataicus. Concerning the Team of Horses. Trapeziticus. Against Callimachus. Aegineticus. Against Lochites. Against Euthynus. Letters*, trans. by La Rue Van Hook, Cambridge, MA: Harvard University Press 1945.
- Johnston, P., "Vergil's Conception of Saturnus", *California Studies in Classical Antiquity*, 10, 1977, s. 57-70.
- Kaçar, T., *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2009.
- Kokolakis, M., "Zeus' tomb. An object of pride and reproach", *Kernos*, 8, 1995, s. 123-138.
- Lact. *Div. inst.* (*Lactantius Divinae institutiones*) = Lactantius, *Divine Institutes, Book 1*, trans. by Caspers, C. L., ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021b, s. 278-288.
- Malkin, I., *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Leiden: Brill 1987.
- Muntz, C. E., *Diodorus Siculus and the World of the Late Roman Republic*, Oxford: Oxford University Press 2017.

- OGIS = W. Dittenberger, *Orientalis graeci inscriptiones selectae* Leipzig 1903-1905.
- Ovidius *Met. (Metamorphoses)* = Ovid. *Metamorphoses, Volume II: Books 9-15*, trans by Frank Justus Miller, Cambridge, MA: Harvard University Press 1916.
- Öztürk, B., *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasya'sında Dionysos Kültü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2010.
- Paus. (Pausanias) = Pausanias. *Description of Greece, Volume I: Books 1-2, Volume III: Books 6-8.21*, trans. by W. H. S. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1918, 1933.
- Pind. *Pyth.* (Pindaros, *Pythian Odes*) Pindar, *Olympian Odes. Pythian Odes*, trans. by William H. Race, Cambridge, MA: Harvard University Press 1997; Pindaros: *Bütün Zafer Şarkıları*, çev. Erman Gören, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2015.
- Pind. *Isthm.* (Pindaros, *Isthmian Odes*), *Nemea* = Pindar, *Nemean Odes. Isthmian Odes, Fragments*, trans. by William H. Race, Cambridge, MA: Harvard University Press 1997; Pindaros: *Bütün Zafer Şarkıları*, çev. Erman Gören, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2015.
- Plutarkhos, *De Is. et Os.* (*De Iside et Osiride*) = Plutarch, *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi, The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse, The Obsolescence of Oracles*, trans. by Frank Cole Babbitt, Cambridge, MA: Harvard University Press 1936.
- Plut. *Per.* (Plutarkhos, *Perikles*) = Plutarch. *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, trans. by Bernadotte Perrin, Cambridge, MA: Harvard University Press 1916.
- Polybios (*Historiai*) = Polybius, *The Histories, Volume VI: Books 28-39. Fragments*, trans. by S. Douglas Olson, Cambridge, MA: Harvard University Press 2012.
- Pugh, S., "Introduction", ed. S. Pugh, *Euhemerism and Its Uses: The Mortal God*, London-New York: Routledge 2021, s. 1-35.
- Sacks, K., *Diodorus Siculus and the First Century*, Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Sanders, L. J., "Dionysius I of Syracuse and the Origins of the Ruler Cult in the Greek World", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 40/3, 1991, s. 275-287.
- Spyridakis, S., "Zeus Is Dead: Euhemerus and Crete" *The Classical Journal*, 63/8, 1968, s. 337-340.
- Str. (Strabon, *Geographika*) = Strabo, *Geography, Volume I: Books 1-2, Volume IV: Books 8-9*, trans. by Horace L. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917, 1927.
- SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden 1923 –

Tod, *GHI* = Tod M. N., A Selection of Greek Historical Inscriptions I-II. Oxford 1933-1948.

Van Nuffelen, P., "Le culte des souverains hellénistiques, le gui de la religion grecque", *Ancient Society*, 29, 1998/9, s. 175-189.

Walbank, F.W., "Monarchies and Monarchic Ideas", ed. F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie, *Cambridge Ancient History* 7, 1, Cambridge: Cambridge University Press 1984, s. 62-100.

Whitley, J., "The Monuments That Stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica", *American Journal of Archaeology* 98/ 2, 1994, s. 213-230.

Winiarczyk, M., *The Sacred History of Euhemerus of Messene*, translated by Witold Zbirohowski-Kościa, Berlin: De Gruyter 2013.

